

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

КОРНІЄНКО ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 340.12(477)

**ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ
(ІНСТИТУЦІЙНИЙ АСПЕКТ)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор юридичних наук, професор
ОБОРОТОВ Юрій Миколайович,
Одеська національна юридична академія,
проректор з наукової роботи,
завідувач кафедри теорії держави і права

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор
ДАМІРЛІ Мехман Алішах огли,
Одеська національна юридична академія,
професор кафедри права Європейського Союзу
та порівняльного правознавства,

кандидат юридичних наук
ТИМЧЕНКО Сергій Михайлович,
Запорізький національний університет,
ректор

Захист відбудеться 22 грудня 2007 р. о 12 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної
юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної
академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий 19 листопада 2007 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В сучасній Україні проблема громадянського суспільства опинилася в центрі політико-правових досліджень та дискусій. Поняття "громадянське суспільство" ємко увійшло у понятійний апарат теорії держави і права, політології, соціології, конституційного права тощо. Останнім часом на різних рівнях і з різних приводів часто вживаються терміни "громадянське суспільство" і "правова держава". При цьому одні виходять з бажання підкреслити, що, проголосивши себе суверенною і незалежною, Україна стала демократичною правовою державою, з розвиненим громадянським суспільством, а інші – з прагнення довести, що побудова такого типу суспільства і держави є справою більш віддаленої перспективи. В основу громадянського суспільства і його незмінного супутника – правової держави – покладено єдність влади, громадянина, спільноти і права, їхню правову рівність перед законом, хоча сучасна українська дійсність характеризується невисоким рівнем політичної і правової культури, правовим нігілізмом, слабкістю демократичних традицій і навичок.

Як своєрідний світоглядний феномен, громадянське суспільство розглядалося й аналізувалося вітчизняними та зарубіжними науковцями. Цікаві спостереження щодо ідеї інститутів громадянського суспільства можна зустріти у працях українських правників, політологів і публіцистів XIX–XX ст.ст., зокрема у В. Винниченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, В. Липинського, С. Подолинського. Останнім часом вагомими у цьому зв'язку є наукові доробки багатьох сучасних дослідників.

Однак і нині дискусійними залишаються саме поняття "громадянське суспільство" і його сутнісні ознаки. Відкритими залишаються і питання щодо етапів становлення, різновидів інститутів, форм взаємодії з державою, перспективи інститутів громадянського суспільства в умовах утвердження соціальної держави тощо. Така наукова невизначеність стримує процес реалізації правової і політичної реформи, якої давно потребує країна.

Водночас необхідно зазначити, що в сучасній українській юриспруденції створено низку фундаментальних праць, які забезпечують ґрунтовну методологічну основу для осмислення поняття, явищ і форм розвитку громадянського суспільства. Однак усі вищезгадані роботи є присвяченими деталізації загальних або спеціальних аспектів питань розвитку інститутів громадянського суспільства і в них не здійснюється комплексний аналіз проблемних питань становлення його інститутів, існування, форм і перспектив розвитку як цілісного процесу і правового феномена.

Таким чином, і вітчизняні, і зарубіжні дослідники зосереджують свою увагу, по-перше, на історії становлення і розвитку деяких окремих напрямів теорії громадянського суспільства, по-друге, на окремих аспектах концепції, без ґрунтовної юридичної концептуалізації його сутності. Усе вищезазначене й обумовлює актуальність теми цього дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою наукових досліджень кафедри теорії

держави і права Одеської національної юридичної академії, яка здійснює розроблення наукової теми "Традиції та новації в сучасній українській державності та правовому житті" (державний реєстраційний номер 0106U004970).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є системний аналіз змістовних, структурних і функціональних характеристик інститутів громадянського суспільства як правового явища, а також можливостей його методологічного застосування в юридичній теорії, науковому пізнанні, гносеології, дослідженні процесів структурування, функціонування і розвитку громадянського суспільства і правової держави. Виходячи з потреб практики, у дослідженні ставиться мета щодо уточнення висхідного і фундаментального явища феномена "інститутів громадянського суспільства", інакше кажучи, щодо спроби наблизитися до його концептуальної сутності; визначити основні особливості реалізації цієї концепції у правовому і політичному розвитку українського суспільства. Досягнення цієї мети потребує звернення до історії правової думки і до сучасної законотворчої діяльності, де і викристалізувалося уявлення про феномен, який із часом отримав назву "інститут громадянського суспільства".

Метою аналізу інститутів громадянського суспільства є визначення ключових рис правових основ і механізмів їх побудови, щоб вони стали продуктом вільної громадянської спілки людей і знаходилися під їх контролем. Розбудова громадянського суспільства в Україні потребує вирішення трьох стратегічних завдань: по-перше, сформулювати чітке розуміння характеру та функцій інститутів громадянського суспільства з точки зору національної специфіки; по-друге, розкрити потенційну роль інститутів громадянського суспільства у підвищенні продуктивності влади і, по-третє, розробити комплекс практичних заходів щодо підтримки розвитку інститутів громадянського суспільства як засобу соціалізації держави та захисту прав і свобод громадян.

Конкретизація та реалізація мети дослідження зумовила необхідність виконання таких завдань:

- з'ясувати правовий зміст концепції інституалізації громадянського суспільства, демократичної правової держави, самоврядування добровільних організацій та асоціацій, індивідів;

- дослідити форми контролю інститутів громадянського суспільства за діяльністю державних органів, функціональну правову структуру, багатоманітність соціальних ініціатив, громадянську правову культуру і свідомість;

- конкретизувати правове забезпечення інститутів громадянського суспільства, його форм;

- визначити фактори доступу громадян до участі в державних і суспільних справах, взаємну відповідальність держави та громадян за виконання конституції та законів;

- узагальнити існуючі концепції розбудови інститутів громадянського суспільства;

проаналізувати правове вчення про інститути громадянського суспільства, про плюралізм поглядів та ідеологій;

розкрити сутність теорії інституалізації громадянського суспільства;

виокремити особливості правового розвитку у сфері трансформації інститутів сучасного громадянського суспільства в Україні.

Об'єктом дослідження є громадянське суспільство як сфера взаємодії людини, держави, політики, права в структурі інститутів громадянського суспільства.

Предметом дослідження є концепції та моделі правового забезпечення розбудови інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні.

Методи дослідження. У цій якості постають теоретичні розробки сучасних і класичних вітчизняних та зарубіжних дослідників інститутів громадянського суспільства, які розглядаються як методологічні та теоретичні передумови різнобічного, предметно зумовленого процесу досягнення цих інститутів як цілісного феномена юриспруденції.

Основну роль у формуванні методологічних засад дисертації відіграли ідеї та наукові доробки таких дослідників, як В. Авер'янов, В. Андрейцев, А. Батіфоль, Р. Белламі, П. Бельди, Ю. Габермас, Є. Головаха, В. Горбатенко, А. Заєць, В. Кампо, Дж. Кін, Б.О. Кістяківський, М. Козюбра, О. Копиленко, А. Колодій, О. Лафонтен, Г. Луф, Г. Маркузе, О. Мироненко, М. Михальченко, В. Нерсисянц, Ю. Оборотов, Р. Павленко, Р. Патнем, В. Погорілко, П. Рабінович, К. Роде, С. Рябов, В. Селіванов, О. Скаун, О. Скрипнюк, Ш. Смід, В. Тацій, Р. Ціппеліус, І. Шапіро, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін.

Розгляд позицій та концепцій ґрунтується на методі порівняльного аналізу. Методологічні принципи дослідження спираються на критичну теорію правових досліджень (зокрема, Вінфріда Брюггера, професора публічного права, загального державного права та філософії права Гейдельберзького університету; Юргена Габермаса, професора, директора Інституту правових процесів Франкфуртського університету), згідно з якою пізнавальна ситуація "чистого" правового дослідження не може існувати. Суб'єкт (носії пізнавальних здібностей і громадсько-правової діяльності) та об'єкт (сукупність фактів) є взаємодіючими факторами гносеологічних досліджень у середовищі громадсько-правової тотальності – сукупності усієї суспільно-правової практики на даному етапі її історичного розвитку. Внаслідок цього будь-яка пізнавальна діяльність є частиною цілісної історичної суспільно-правової практики громадянського суспільства і правової держави, виникаючи, розвиваючись і відображуючись у ній. Теоретичну і методологічну основу дослідження складає певний спектр загальнонаукових принципів. Перш за все, це принципи історичності і доказовості наукових знань, комплексності оцінки об'єкта і предмета пізнання, принцип єдності теорії та можливостей її практичного застосування.

Наукова новизна одержаних результатів. Уперше після проголошення незалежності України здійснено комплексне монографічне дослідження інститутів громадянського суспільства як єдиного, цілісного явища, зроблено

висновки і сформульовано нові наукові положення, що виносяться на захист, зокрема:

уперше:

інститути громадянського суспільства розглядаються як цілісний, методологічно та проблемно взаємопов'язаний феномен;

здійснено системний аналіз змістовних, структурних та функціональних характеристик інститутів громадянського суспільства у правовому ракурсі;

проаналізовано розуміння феномена інститутів громадянського суспільства (у його проявах, опосередкованостях і тотальності) у правових і політико-правових концепціях, філософії права, теорії держави та права;

виявлено передумови інституалізації громадянського суспільства та їх правове забезпечення;

визначено особливості трансформації правової основи інститутів громадянського суспільства сучасної України.

удосконалено визначення поняття громадянського суспільства як системи суспільних відносин, де відповідні індивіди та організації пов'язані між собою правовими, економічними та іншими інтересами і мають можливість діяти вільно та за своїм розсудом в умовах розвинутого самоврядування та переходу власних повноважень та відповідальності від органів державної влади до місцевого самоврядування та суспільних об'єднань громадян, не порушуючи при цьому законних інтересів інших осіб і суспільства в цілому;

дістала подальшого розвитку аргументація того, що для України найкращою є модель взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства, згідно з якою вони співпрацюють одне з одним, за умови відносної однорідності інтересів та цінностей індивідів та соціальних груп, визначених в українському праві.

Практичне значення одержаних результатів. Одержані результати сприяють збагаченню категоріального апарату теорії держави і права, філософії права, конституційного права та політології. В роботі введено в обіг і критично переосмислено комплекс ідей інституалізації громадянського суспільства, наукових, соціально-практичних надбань різних напрямів класичного та сучасного права. Основні положення та висновки дисертації про інституалізацію громадянського суспільства та її правових засад можуть бути використані в процесі подальших загальноправових та філософсько-правових розвідок, застосовуватися у викладацькій діяльності, у створенні курсів лекцій та спецкурсів.

Крім того, одержані результати уможливлюють подальшу комплексну і галузеву розробку різноманітних аспектів громадянського суспільства і правової держави, аналітики державно-правових і політико-правових досліджень, методології теорії не тільки в межах права, а й на рівні загальнонаукового, суспільного, політичного аналізу і можуть застосовуватися у розробках у сфері державного управління, політології, соціології. Ця робота може служити та сприяти становленню української правової школи інституціоналізації громадянського суспільства.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії.

Результати дисертаційного дослідження оприлюднювались у виступах і доповідях на науково-практичних конференціях: "Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави" (м. Одеса, 26 квітня 2006 р.; м. Одеса, 27–28 квітня 2007р.); "Другі Прибузькі юридичні читання" (м. Миколаїв, 2006 р.); "Право, держава, духовність: шляхи розвитку та взаємодії" (м. Одеса, 3 вересня 2006 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації знайшли відображення у чотирьох статтях, три з яких опубліковані у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які включають 12 підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 205 сторінок, із них 17 сторінок – список використаних джерел (246 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми, з'ясовується ступінь її опрацювання, визначаються мета і завдання дослідження, його методологічні засади. Сформульовано основні положення, що виносяться на захист, охарактеризовано наукову новизну, практичну значущість роботи, її апробованість, обґрунтовано структуру дисертації.

У **першому розділі "Ідейні засади концепції правового громадянського суспільства"** вміщено чотири підрозділи, де розглядаються методологічні питання становлення та розвитку інститутів громадянського суспільства, їх ідейні цінності та правові засади.

У **підрозділі 1.1. "Розбудова українського громадянського суспільства: правові основи та існуючі проблеми"** обґрунтовується, що у світі не існує єдиної моделі громадянського суспільства, однаково придатної для всіх країн, а є конкретно-історичні моделі, що залежать від специфіки окремих культур та цивілізацій: німецька, американська, французька тощо. Широко дискутується питання щодо розбудови "світового громадянського суспільства". Тому немає необхідності говорити про громадянське суспільство взагалі, а можна говорити тільки про цілком визначене, конкретне суспільство, його характерні ознаки та параметри, які визначають динаміку і характер розвитку інститутів та цінностей останнього. Саме тому у дослідженні враховується, що кожне громадянське суспільство завжди з'являється на базі інститутів і принципів співжиття, які склалися протягом багатьох віків конкретного історичного розвитку кожного народу. Для розбудови українського громадянського суспільства важливо враховувати не тільки західну та східну моделі розвитку зазначеного суспільства, а й власний, позитивний та негативний досвід, обумовлений власними традиціями, культурою, менталітетом, рівнем правової культури та правосвідомості громадян. Тільки в демократичній країні з розвиненим громадянським суспільством може бути досягнута гармонія у взаємовідносинах держави і суспільства, влади і громадян. Лише правова держава може створювати громадянське суспільство, а демократичне таке суспільство здатне

підтримати розбудову правової держави. Держава може сприяти становленню громадянського суспільства, а може й гальмувати його розвиток.

У **підрозділі 1.2. "Ідейні цінності в правових принципах громадянського суспільства"** з'ясовується, що термін "громадянське суспільство" почав використовуватися у різних значеннях з XVIII ст. Щоправда, ідеї близькі до його сутнісної основи (стосовно суспільного договору, статусної і моральної рівності людей, контролю за діяльністю влади тощо) були висловлені Платоном і Аристотелем, Н. Макіавеллі і Ж. Боденом, Т. Гоббсом і Дж. Локком, Г. Гроцієм і Спінозою, Ж.-Ж. Руссо, І. Кантом, Г. Гегелем та ін. Обов'язковою умовою існування і розвитку свободи, солідарності та справедливості, згідно з концепцією громадянського суспільства, є демократія – реальна участь народу в управлінні суспільством і державою. Специфіка античної демократії визначається тим, що полісний соціум не знає поділу на громадянське суспільство і державу, оскільки громадянська структура збігається з державною організацією. В епоху середньовіччя емпіричним базисом утворення поняття громадянського суспільства були міські західноєвропейські общини, які упродовж століть протистояли утискам феодальної держави. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на зміну традиційній концепції єдиного суспільства – держави – приходить концепція, прихильники якої стверджували, що громадянське суспільство є відмінним від держави, його не можна ототожнювати з останньою. І. Кант вважав, що метою людства є розвиток і здійснення свободи, громадянської рівності й справедливості, створення процвітаючого громадянського суспільства. На думку Г. Гегеля, громадянське суспільство включає комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, відносини яких регламентуються цивільним правом і діяльність яких безпосередньо не залежить від дій держави. К. Маркс пов'язував виникнення громадянського суспільства з необхідними для цього економічними передумовами у вигляді свободи приватної власності. А. Грамші вважав, що громадянське суспільство у майбутньому повинне поглинути державу і перерости на самоуправління мас. Серед ідейних засад громадянського суспільства головними є такі принципи правового і суспільно-державного життя: гуманізм і повага до особистості як вимога усунення правових норм, які принижують людину; загальне благо і рівність усіх громадян; єдиний закон, свободи і права усіх членів суспільства як громадян.

У **підрозділі 1.3. "Теоретико-методологічні засади дослідження взаємодії громадянського суспільства і держави"** констатується, що осередки громадянського суспільства створюються для захисту приватних інтересів громадян, які пов'язані з необхідністю дотримання моральних та правових норм, правовими та культурними обмеженнями. Підґрунтям та ознаками громадянського суспільства є також ринкова економіка з властивими їй багатоманітністю форм власності; відкрита комунікація; структурованість суспільства; багатопартійність; громадська думка і, найголовніше, вільна особистість (із розвинутим почуттям громадянськості і власної гідності). Йдеться про те, що громадянське суспільство охоплює весь спектр суспільних відносин, що не пов'язані з функціонуванням державних інститутів. Воно

характеризується як система громадян і людських спільнот, що самоорганізуються, зосереджуючись в царині недержавних відносин. Громадянське суспільство розглядається як об'єднання вільних і рівних громадян, в якому громадяни мають права і можливості, виходячи із спільних інтересів та потреб, єднатися у правовій, економічній, соціально-політичній та інших сферах. Громадянське суспільство може існувати тільки за умов демократії. Водночас високий рівень розвитку й функціонування громадянського суспільства може забезпечити тільки демократична держава. Як свідчить суспільна практика, саме нерозвиненість громадянського суспільства є однією з головних умов існування тоталітарних та авторитарних режимів. Головна ознака громадянського суспільства полягає у забезпеченні широких прав людини, у вільному виборі нею різноманітних форм економічного й політичного життя, форм ідеології та світогляду, у можливості пропагувати й обстоювати свої інтереси, погляди та переконання.

У підрозділі 1.4. *"Правові засади розвитку дослідження інститутів громадянського суспільства в українській юриспруденції"* обґрунтовується, що людиноцентристський гуманістичний світогляд є ідеологічним підґрунтям вітчизняної юридичної науки. Методологічна недооцінка громадянської, соціально-правової цінності людини як системоутворюючої ланки юридичних відносин, ігнорування людського виміру як критерію оцінки ефективності будь-яких правових перетворень обумовлювали до сьогодні неспроможність не тільки існуючих наукових рекомендацій у сфері пізнання вітчизняного права, а й самого процесу його перетворення. Утвердження та захист прав і свобод людини і громадянина в Україні є ціннісним орієнтиром суспільного розвитку та актуальною проблемою вітчизняної юриспруденції. Реалізація конституційного прагнення формування в Україні відкритого громадянського суспільства, розвитку та зміцнення демократичної, соціальної, правової держави є неможливою без укріплення у суспільній свідомості та соціальній практиці як на рівні посадових осіб, так і на рівні пересічних громадян, ідеї дотримання і захисту невід'ємних та невідчужуваних природних прав і свобод людини. Важливу складову підґрунтя державної правової політики України, націленої насамперед на розвиток демократії як загального принципу суспільного буття, форми організації та функціонування державної влади і громадянського суспільства, повинні становити поряд з публічно-правовими основами приватноправові засади формування, функціонування та розвитку сфер державного і громадянського життя. Незалежно від того, що зазначені сфери життя є відносно самостійними, вони взаємодіють, утворюючи деяку єдність, цілість – державно організоване суспільство, де кожна складова – держава і суспільство – виконують тільки їм притаманні функції.

Другий розділ *"Формування інститутів громадянського суспільства в правовому житті України"* складається з шести підрозділів, де досліджуються процеси інституціоналізації громадянського суспільства в Україні, становлення визначальних інститутів громадянського суспільства через призму правового регулювання.

У підрозділі 2.1. **"Правові форми громадських об'єднань в інституціональному розвитку громадянського суспільства"** з'ясовано, що об'єднання громадян тією чи іншою мірою беруть участь у правовому, економічному, політичному житті суспільства, у політичних відносинах із державою і, відтак, взаємодіють (співпрацюють або конфліктують) із нею. Взаємовідносини держави та об'єднань громадян мають правовий характер. Однією з найважливіших передумов перехідного періоду становлення української правової держави, забезпечення принципу верховенства права є пріоритетність дій стосовно подальшого розвитку в суспільстві процесу демократичних, громадських методів управління. Вироблення концепції співпраці між такими основними секторами, як державний (органи державної влади і місцевого самоврядування, бюджетні організації), підприємницький та "третій сектор" (недержавні неприбуткові організації) є важливим елементом у побудові правової моделі громадянського суспільства.

У підрозділі 2.2. **"Інституціонально-правові аспекти формування і діяльності неурядових громадських структур та організацій"** йде мова про те, що, на жаль, в Україні досі не має усталеного законодавства, яке регулювало б питання становлення інститутів неприбуткового сектору. Сучасна практика формування громадянського суспільства і становлення його інститутів в Україні вказує на значні деформації, що виникають у розвитку цього процесу. Недержавні організації створюють основу громадянського суспільства і є вирішальним стабілізуючим чинником, гарантом демократичного розвитку. Тому з огляду на світовий досвід громадські організації в Україні мають стати проміжною ланкою між державою і громадянином. Сучасна практика формування громадянського суспільства і становлення його інститутів в Україні свідчить про значні деформації, що виникають у процесі розвитку цього процесу. Йдеться про взаємну недовіру влади та недержавних організацій, а також про недостатній вплив громадських організацій на суспільство. Фактично "третій сектор" розглядає себе як опозицію владі. Звичайно, недержавні організації повинні лобіювати інтереси певних груп населення перед владою. І в цьому лобіюванні вони можуть і повинні опонувати державним органам. Головними проблемами нинішніх українських громадських організацій є відсутність масової підтримки, обмеженість у фінансових ресурсах, проблеми у стосунках із владними інституціями, брак кваліфікованих кадрів, отже, нездатність повноцінно реалізовувати свої завдання. Для успішного функціонування і розвитку громадянського суспільства необхідною є наявність розвиненої соціальної структури з налагодженими горизонтальними зв'язками, в якій мають знайти своє відображення різноманітні форми власності, інтереси людей, груп і прошарків населення.

У підрозділі 2.3. **"Діяльність молодіжних громадських організацій та правові аспекти їх громадянської інституалізації"** зазначається, що молодіжний рух в Україні став невід'ємною складовою структур самоорганізації суспільства, впливовою і дієвою силою при реалізації державної молодіжної політики. Тому, молодіжні організації можуть і повинні взяти на себе головний обов'язок у наповненні змістом єдиної громадсь-

ко-державної концепції правового суспільства з подальшою відповідальністю за її реалізацію. Громадська молодіжна політика ставить на меті створення соціально-економічних, організаційно-правових умов для життєвого самовизначення молоді, реалізації її інтелекту, творчого потенціалу. В діяльності молодіжних громадських організацій сьогодні необхідно знайти тісний взаємозв'язок між державними та недержавними інститутами у співпраці, а для цього всім державницьким силам варто відмовитися від політичних інтриг. До сучасних основних проблем молодіжних недержавних організацій можна віднести: відсутність конкретних власних соціальних функцій, неефективність роботи в регіонах. Важливою стороною діяльності молодіжних громадських організацій є їхня широка інтеграція в міжнародний молодіжний громадський рух. Україна є залежною від загальносвітового процесу розвитку комунікацій, на неї через громадські організації впливають найважливіші світові політичні процеси незалежно від її економічної чи політичної ситуації. Тому зростає увага суспільства до організованого молодіжного руху, який за останні роки став невід'ємною складовою структур самоорганізації суспільства, впливовим чинником реалізації державної молодіжної політики.

У підрозділі 2.4. "Законодавче забезпечення правового функціонування релігійних організацій серед інститутів громадянського суспільства" з'ясовано, що в розбудові інститутів розвинутого громадянського суспільства необхідним є розгляд питань законодавчого забезпечення принципу свободи совісті та діяльності релігійних організацій та об'єднань в Україні. Релігійні структури не повинні пов'язувати себе ні з яким суспільним або державним устроєм, ні з якою політичною силою. Пріоритет прав людини на свободу совісті передбачає їх верховенство над правами Церкви (як інституції) на визначену статутном діяльність. Із цього випливають три основні принципи взаємодії держави і Церкви. По-перше, жодна Церква не може претендувати на особливе становище, а держава повинна дотримуватися принципу правової рівності. По-друге, держава зобов'язана забезпечити можливість здійснення релігійними організаціями їх світських функцій (вирішити правові, майнові та інші питання, що входять до її компетенції). По-третє, держава зобов'язана втручатися у справи Церкви у разі порушення прав людини в її релігійній практиці (забезпечення захисту від деструктивного психологічного впливу, недопущення міжрелігійної ворожнечі або протистояння між віруючими і невіруючими). Головним недоліком чинного законодавства є невизнання Церков, які мають ієрархічну будову, як самостійних суб'єктів правовідносин, оскільки за умови визнання Церкви цілісним і самостійним суб'єктом правовідносин вищий орган управління Церквою брав би на себе всю повноту відповідальності за діяльність складових своєї структури. Це дозволило б уникнути втручання держави у внутрішні організаційні справи Церкви.

У підрозділі 2.5. "Правовий статус профспілок за законодавством України та їх роль у становленні інститутів громадянського суспільства" зазначається, що важко переоцінити роль незалежних і дієздатних профспілок, які є важливим інститутом громадянського суспільства, що захищає права і свободи громадян у сфері трудових відносин. Ця роль профспілок набуває

особливо важливого значення в умовах становлення демократії та громадянського суспільства в Україні. Профспілки та трудові колективи за умов фактичної відсутності інститутів громадянського суспільства є основними факторами соціалізації працівника. У формуванні справжнього профспілкового руху суттєву роль може відіграти позбавлення існуючої профспілкової структури державних функцій, переданих їй у спадок тоталітарним суспільством – передусім розпорядження державним майном та коштами соціального страхування. Внаслідок інституційної несформованості профспілковий рух у переважній більшості випадків переродився сьогодні на суб'єкта обслуговування комерційних або владних інтересів і не забезпечує надійного захисту соціально-трудових прав громадян. В Україні поступово формується конкурентне середовище у сфері діяльності інститутів громадянського суспільства, які дедалі усе більше викристалізуються в організації. І це є головним фактором розвитку профспілкового руху, який спирається на професійну самоорганізацію людей та їх уміння відстоювати свої права та інтереси спільними зусиллями.

У *підрозділі 2.6. "Діяльність політичних партій України та інституалізація громадянського суспільства"* підкреслюється, що важливим нововведенням у законодавство про політичні партії в Україні стало закріплення права партій на опозиційну діяльність, включаючи можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя, брати участь в обговоренні та оприлюднювати критичну оцінку дій та рішень органів влади, використовуючи для цього державні та недержавні засоби масової інформації в порядку, встановленому законом, вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які є обов'язковими для розгляду відповідними органами в установленому порядку. Тому зростає актуальність питань інституціоналізації громадянської ініціативи, залучення якомога ширшого кола громадян та їх асоціацій до вирішення нагальних проблем повсякденного життя як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях. В роботах, присвячених політичним партіям, вони розглядаються переважно як суб'єкт політичного процесу. Між тим, політичні партії є елементами структури громадянського суспільства (з чим погоджується більшість вітчизняних дослідників), які активно взаємодіють з іншими її елементами (профспілками, ЗМІ, громадськими організаціями та ін.). Аналіз розробки проблем громадянського суспільства у програмних документах українських політичних партій дає можливість зазначити, що більшість партій декларують підтримку розвитку громадянського суспільства, однак партійні документи не вказують конкретних шляхів його розвитку в Україні. У дослідженні доводиться недостатність уваги політичних партій до теоретичного аналізу суспільних проблем та їх відбиття у партійній ідеології. Низький, у цілому, рівень розробки проблематики громадянського суспільства в програмних документах провідних партій свідчить про все ще недостатню увагу з їхнього боку до теоретичного аналізу суспільних проблем та слабку конкуренцію в ідеологічній сфері.

Третій розділ "Правова інституціоналізація громадянського суспільства в Україні у контексті державотворення" містить три підрозділи, в яких висвітлюються процеси правового забезпечення розвитку громадянського суспільства і визначаються перспективи інститутів громадянського суспільства у правовому житті України.

У підрозділі 3.1. "Правова нормативістика в інституалізації сучасного українського громадянського суспільства" йдеться, що новітня історія України розвінчала головну ілюзію минулого століття про те, що достатньо спочатку створити державу, підпорядкувавши цьому зусилля усього суспільства, а згодом, залежно від волі політичного керівництва, гарантувати громадянам повний обсяг їхніх природних прав і свобод. Тому діяльність громадянського суспільства спрямована на реалізацію потенціалу особистості і на доцільне у кожний конкретно-історичний момент обмеження кількості владних структур та поля їхньої діяльності. У зв'язку з цим серед стратегічних пріоритетів реформування політичної системи України сьогодні окреслена оптимізація взаємовідносин політичної влади з інститутами громадянського суспільства. Головною ознакою цих інститутів є те, що вони утворюються не державою, а безпосередньо індивідами. І тому їх реальне функціонування є показником громадянської зрілості суспільства, усвідомлення громадянами своїх власних потреб і, що найголовніше, можливостей задоволення цих потреб власними, колективно об'єднаними силами. Ці сили мають діяти в Україні за двома векторами – задовольняти потреби учасників без допомоги державних структур, а також стимулювати легітимними засобами державні структури до повного виконання ними обов'язків перед громадянами. Володіючи громадянськими правами і політичними свободами, людина спроможна самотійно посісти у суспільстві те місце, на яке вона заслуговує і яке іще більше відповідає обсягу та якості реалізованого особистісного потенціалу. Обсяг і реальність цих прав дозволяє розглядати суспільство України як громадянське, а державу як правову. При цьому у взаємовідносинах останніх формується механізм розширеного відтворення соціокультурного і політико-економічного середовища, яке, у свою чергу, через реалізацію громадянських прав і свобод формує людину в усіх її проявах – як індивіда, як особистість, як громадянина.

У підрозділі 3.2. "Передумови і фактори формування інститутів громадянського суспільства у правовому житті України" обґрунтовується, що громадянське суспільство – це складний і багатоаспектний феномен, який інтерпретується по-різному. Але за всієї різноманітності його трактування переважна більшість учених погоджується з тим, що поняття громадянського суспільства застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи і має сенс лише у випадку розмежування суспільства і держави. Проблема розвитку громадянського суспільства дістала свого закріплення і гарантування в Основному Законі України через визначення гарантованих і невідчужуваних громадянських прав. Правова соціальна держава задекларована в Конституції як такий ідеал, до здійснення якого прагне суспільство. Гарантія прав і свобод людини, невтручання держави у справи громадянського суспільства, її відповідальність перед народом створюють політико-правові

передумови для того, щоб люди домагалися максимального наближення дійсності до цього ідеалу. Демократичність влади потребує гармонізації громадянського суспільства (із властивими йому ознаками самоврядування і суспільної згоди) з правовою державою, в межах якої забезпечуються соціальне партнерство, представництво, корпоративна участь народу в управлінні суспільними справами. В українському суспільстві ще не сформувалися соціальні групи, які здатні виконувати важливі громадянські функції. Слід зазначити, що громадянське суспільство в Україні знаходиться в стадії активного становлення. Відбувається процес його формування, утворення окремих елементів, налагодження взаємодії між ними. І цей процес буде тривалим і нелегким. А швидкість, повнота та глибина цього процесу залежать від цілого ряду чинників. Передусім йдеться про позицію держави, готовність влади поділитися своїми повноваженнями із суспільством, із тими елементами громадянського суспільства, які щойно з'являються.

У підрозділі 3.3. *"Перспективи і проблеми становлення інститутів громадянського суспільства в Україні"* з'ясовано, що специфіка сучасної інституційної ситуації в Україні зводиться до того, що відбувається двоєдиний процес формування і громадянського суспільства і правової держави, де громадянські права людини підпорядковуються нормам міжнародного права. До цих пір в Україні точаться дискусії про вплив держави та про баланс сил державної влади і суспільства. У чинній Конституції немає прямої згадки про громадянське суспільство, на формування якого зрештою має бути спрямований весь державно-правовий механізм. Проголошення прагнення досягти ідеалів правової держави без його погодження на конституційному рівні з формуванням громадянського суспільства є не просто нелогічним, а й стратегічно неприпустимим. Адже неможливо донести до людей сутність переваг правової держави, не пов'язуючи це з громадянським суспільством, яке є гарантом захисту його членів від втручання державних інститутів у їх приватне й особисте життя, особливо у тих випадках, коли ці інститути за певних обставин перетворюються на самодостатні і діють для самих себе, а нерідко й проти суспільства. Однією з основних змін до Конституції України має бути її доповнення новим розділом про громадянське суспільство. Це, у свою чергу, викликає суперечності між інтенсивним розвитком громадянських інститутів та вимогою зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, зокрема завдяки створенню нових державних органів влади. При цьому якщо епіцентром громадянського суспільства є людина, її права, свободи й інтереси, а всі інститути громадянського суспільства утворюються остільки, оскільки є необхідність створити умови для нормальної життєдіяльності людини, захисту її прав і свобод, то державні інститути мають нести подвійний тягар, забезпечуючи через закони, по-перше, рівні для всіх людей умови і можливості, по-друге, нормальне функціонування інститутів громадянського суспільства в цілому.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** дисертації підбито основні підсумки, сформульовано

найважливіші положення, які впливають із них, йдеться про те, що на основі інтеграції зусиль громади і держави в Україні має бути сформовано інституційну партнерську систему "правова держава – громадянське суспільство", забезпечено використання потенціалу інститутів громадянського суспільства для захисту прав людини. Функціонування інститутів громадянського суспільства у цьому напрямку потребує деякого коригування, а саме:

стимулювання громадянської активності, здійснення координаційної роботи серед правозахисних неурядових організацій в рамках спільних проектів;

розвитку регіональних правозахисних структур, підтримки ініціатив щодо розвитку громадянських структур на регіональному рівні, які займаються захистом прав окремих соціальних груп;

подальшої лібералізації правової системи, залучення правозахисних неурядових організацій до вироблення проектів, спрямованих на гуманізацію кримінально-виконавчої системи, стимулювання розвитку в країні інституту суспільного захисника, проведення консультацій і навчальних семінарів з найбільш актуальних правозахисних питань;

реалізації соціально-орієнтованих проектів з активним залученням вітчизняних неурядових організацій до вироблення проектів, спрямованих на захист прав інвалідів у сфері доступу до послуг утворення й участі у суспільно-політичному житті суспільства, жінок – у сфері зайнятості і працевлаштування, дітей та інших соціально уразливих прошарків населення.

Головною ознакою цих інститутів є те, що вони утворюються не державою, а безпосередньо індивідами. І тому їх реальне функціонування є показником громадянської зрілості суспільства, усвідомлення громадянами своїх власних потреб і, що найголовніше, можливостей задоволення цих потреб власними, колективно об'єднаними силами. Ці сили мають діяти в Україні за двома векторами – задовольняти потреби учасників без допомоги державних структур, а також стимулювати легітимними засобами державні структури до повного виконання ними обов'язків перед громадянами. Володіючи громадянськими правами і політичними свободами, людина спроможна самотійно посісти у суспільстві те місце, на яке вона заслуговує і яке ще більше відповідає обсягу та якості реалізованого особистісного потенціалу. Обсяг і реальність цих прав дає можливість розглядати Україну як правову державу, як таку, що має громадянське суспільство. При цьому у взаємовідносинах останніх формується інституціональний механізм розширеного відтворення соціокультурного і політико-економічного середовища, яке, у свою чергу, через реалізацію громадянських прав і свобод формує людину в усіх її вимірах – як індивіда, як особистість, як громадянина.

Мета та основні завдання інституційного розвитку громадянського суспільства – громадянська активність як ініціативна і добровільна участь людей у суспільному житті й у вирішенні питань повсякденного життя свого краю, яка є важливою складовою демократичного устрою суспільства. Для досягнення демократизації України визначаються основні обов'язки і права громадянського суспільства та публічної влади, що пов'язані з їх визнанням і представленням, з їх партнерством, виробленням політичних стратегій, формуванням правової

культури. Інституційний розвиток громадянського суспільства формує основи і рамки партнерства між громадянським суспільством і публічною владою з метою підвищення громадянської активності і зміцнення демократії в Україні. Можна констатувати, що українська держава обрала в цілому правовий демократичний шлях цивілізованого формування інститутів громадянського суспільства, яке ґрунтується на загальнолюдських цінностях.

Інститут громадянського суспільства як сфера самоврядування вільних індивідів захищають їх від свавілля державної влади та жорсткої регламентації, спираючись на відповідні закони. Ось чому в реальному суспільному житті громадянське суспільство та правова держава є взаємопов'язаними інститутами, функціонування яких забезпечується верховенством закону, що надійно гарантує та захищає права і свободи громадян.

Між державою і громадянським суспільством існує діалектичний взаємозв'язок. Держава є результатом функціонування суспільства, його регулюючого впливу на суспільно-політичні відносини. У політико-правовій практиці одним із основоположних питань є співвідношення держави і суспільства, можливості впливу інститутів громадянського суспільства на діяльність державних інституцій. Це безпосередньо стосується проблеми становлення демократії, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, особливостей політичного режиму. В сучасній Україні держава за допомогою правових та інших засобів повинна сприяти становленню інститутів громадянського суспільства. Одним із таких основоположних актів є Конституція України. Теорія громадянського суспільства ґрунтується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянського суспільства. Отже, говорити про громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного суб'єкта, який усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства, наділеним певним комплексом прав і свобод, який реалізує себе за допомогою інститутів громадянського суспільства та їх правового закріплення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Корнієнко В.О.* Інститути громадянського суспільства та української держави: правові витоки // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – О.: Юрид. л-ра. – 2006. – Вип. 29. – С. 210-213.
2. *Корнієнко В.О.* Дослідження взаємодії громадянського суспільства і держави // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – О.: Юрид. л-ра. – 2007. – Вип. 34. – С. 257-264.
3. *Корнієнко В.О.* Розбудова українського громадянського суспільства: правові основи та існуючі проблеми // Правова держава. – 2007. – № 9. – С. 35-40
4. *Корнієнко В.О.* Феномен влади і громадянське суспільство. // Запорізькі правові читання: Тези доп. / За заг. ред. С.М. Тимченка і Т.О. Коломоєць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007. – С. 24-28.

АНОТАЦІЯ

Корнієнко В.О. Правові основи громадянського суспільства сучасної України (інституційний аспект). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2007.

В дисертації здійснено системний аналіз змістовних, структурних і функціональних характеристик інститутів громадянського суспільства як правового явища, а також можливостей його методологічного застосування в юридичній теорії, науковому пізнанні, гносеології, дослідженні процесів структурування, функціонування і розвитку громадянського суспільства і правової держави; уточнено висхідне і фундаментальне явище феномена "інститути громадянського суспільства", зроблено спробу наблизитися до його концептуальної сутності; визначено основні особливості реалізації цієї концепції у правовому і політичному розвитку українського суспільства.

На підставі аналізу інститутів громадянського суспільства визначено ключові риси, правові основи та механізми побудови суспільства, де суспільно-державне життя є продуктом вільної громадянсько-правової спілки людей і перебуває під їх свідомим контролем.

Обґрунтовано висновок, що на шляху розбудови громадянського суспільства в Україні постає потрійне стратегічне завдання: по-перше, сформулювати чітке розуміння характеру та функцій інститутів громадянського суспільства з точки зору національної специфіки; по-друге, розкрити потенційну роль інститутів громадянського суспільства у посиленні продуктивності влади і, по-третє, розробити комплекс практичних заходів щодо підтримки розвитку такого громадянського суспільства як засобу соціалізації держави та захисту прав і свобод громадян.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова держава, інститути громадянського суспільства, інституалізація громадянського суспільства, правовий розвиток інститутів громадянського суспільства.

АННОТАЦИЯ

Корниенко В.А. Правовые основы гражданского общества современной Украины (институционный аспект). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2007.

В диссертации осуществлен системный анализ содержательных, структурных и функциональных характеристик институтов гражданского общества как правового явления, а также возможностей его методологического применения в сфере юрисдикции, исследовании процессов структурирования, функционирования и развития гражданского общества и правового государства; уточнено исходное и фундаментальное понятие "институт гражданского

общества", предпринята попытка приблизиться к его концептуальной сущности; определены основные особенности реализации этой концепции в правовом и политическом развитии украинского общества.

Обоснован вывод, что на пути построения гражданского общества в Украине стоит стратегическое задание: во-первых, сформировать четкое понимание характера и функций институтов гражданского общества с точки зрения национальной специфики; во-вторых, раскрыть потенциальную роль институтов гражданского общества в усилении эффективности власти и, в-третьих, разработать комплекс практических мер по поддержанию развития таких институтов гражданского общества, которые стали бы средством социализации государства, эффективной защитой прав и свобод граждан.

Акцентируется внимание на том, что гражданское общество охватывает весь спектр общественных отношений, не связанных с функционированием государственных институтов. Оно характеризуется как система субъектов (граждан и гражданских сообществ), которые самоорганизуются, сосредоточиваясь в сфере негосударственных отношений. Гражданское общество рассматривается как объединение, в котором граждане имеют права и свободы, исходя из общих интересов и потребностей, объединяться в правовой, экономической, социально-политической и других сферах.

Обоснован вывод, что при построении гражданского общества необходимо учитывать влияние не только западной или восточной моделей развития указанного общества, но и собственного опыта, обусловленного отечественным менталитетом, традициями, уровнем правовой культуры и правосознания граждан. Только в демократической стране с развитым гражданским обществом может быть достигнута гармония во взаимоотношениях государства и общества, власти и граждан. Только рядом с правовым государством формируется гражданское общество, а это общество способно поддержать утверждение правового государства.

Обращено внимание на то, что одной из важных предпосылок переходного периода становления правового государства в Украине, обеспечения принципа верховенства права является приоритетность действий относительно дальнейшего развития в обществе демократических методов управления. Разработка концепции сотрудничества между такими основными секторами, как государственный (центральные и местные органы государственной власти) и самоуправленческий (органы местного самоуправления), предпринимательский и неприбыльный (негосударственный), является важным элементом в построении правовой модели гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, институты гражданского общества, институализация гражданского общества, правовое развитие институтов гражданского общества.

SUMMARY

Kornienko V.A. Lawful bases of civil society of modern Ukraine (institutional aspect). – Manuscript.

Dissertation of competition for scientific degree of candidate of law science according to the specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; the history of political and legal studies. – Odessa National Law Academy, Odessa, 2007.

It has been done the system analysis of essential, structural and functional characteristics of the institutions of civil society as a law phenomenon in dissertation. It has also been done the analysis of the opportunities of its methodological application in the law theory, scientific knowledge, gnoseology, investigation of the processes of structuring, functioning and development of civil society and jural state; it has been detailed the outgoing and fundamental phenomenon of "the institutions of civil society", it has been made an attempt to approach to its conceptual essence; it has been defined the main peculiarities of realization this idea in the law and political development of the Ukrainian society.

It has been defined analyzing the institutions of civil society the key features, law foundations and mechanisms of building the society, where the social-state life is a product of a free civil society and is under its control.

It was proved, that there is a threefold strategic task before the Ukraine:

1. to form the exact conception of character and functions of the institutions of civil society;
2. to uncover the potential role of the institutions of civil society;
3. to cultivate the complex of practical actions, which will be the means of socialization of the state and effective defense of the rights of people.

Key words: civil society, lawful state, institutes of civil society, instutualisation of civil society, legal development of institutes of civil society.